

Bilge Kagan (Dođu 41) Yazıtındaki NIńTYn İbaresi Üzerine

On the Phrase NIńTYn in Bilgä Qayan Inscription (East 41)

Erdem UÇAR

(İzmir/Turkey)

E-mail: merdemu@gmail.com

On the 41st line of the eastern side of the Bilgä Qayan inscription there is a phrase in the form of *NIńTYn*. However, this phrase is damaged today in the original inscription. In the old copies of the inscription, this phrase is found as *NwńTYn*, *NIATYn*, *NIńčTYn* and *NIńTYn*. For this reason, the phrase has been read differently. In this article, the previous reading proposals will be evaluated and the meaning of reading will be emphasized.

Key Words: transcription, Bilgä Qayan inscription, *ańıtayn*.

Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 41. satırındaki *NińTYn*, yazıtta bugün hasar görmüş durumdadır. Yazıtın erken dönemde alınan kopyalarında da ibare farklı şekillerde gösterilmiştir. Bu durum da ibarenin farklı olarak okunup anlamlandırılmasına neden olmuştur.

Aşağıdaki tabloda, şimdiye kadar filologların bu ibare hakkındaki okuma ve anlamlandırma teklifleri kronolojik olarak sıralanmıştır:

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Radloff 1895: 66-67	<i>anı atayın</i>	'onu atayım'
Thomsen [1896] 2002: 190-191	<i>anı ayıtayın</i> [~ <i>anıtayın</i> ~ <i>aytayın</i> (?)]	'onu isteyeyim (?)'
Radloff 1897: 145b, 166a	<i>anı inçitayın</i>	'onu cezalandırayım'
Vambéry 1899: 81	<i>anı injiteyin</i>	'incitmek'
Orkun 1936: 68	<i>anı ayıtayın</i>	'onu talep edeyim'
Malov 1959: 14, 18, 21	<i>anı ańıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Tekin 1968: 245, 278	<i>anı ańıtayın</i>	'onu korkutmak için'
Ergin 1970: 28, 69	<i>anı ańıtayın</i>	'onu korkutayım'
Aydarov 1971: 313	<i>anı anıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Clauson 1972: 268b	<i>anı ayıtayın</i>	'ondan açıklama talep etmek'
Abdurahmonov-Rustamov 1982: 130	<i>anı ańıtayın</i>	'onu korkutayım'
Tekin 1988: 50-51	<i>anı ańıtayın</i>	'onları korkutayım'
Erdal 1991: 764	<i>ayıtayın</i>	'ondan açıklama talep etmek'
Şükürlü 1993: 261, 266	<i>anı anıtayın</i>	'ona anlatayım'
Karcaubay 2003: 197, 205	<i>anı ańıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Bazılhan 2005: 96	<i>anı ança tuyun</i>	'onu şöyle tutayım (?)'
Tuğuşeva 2008: 54, 63	<i>anı ańıtayın</i>	'onları korkutayım'
Recebli 2009: 337, 347	<i>anı ayıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Berta 2010: 156, 195	<i>anı ańıtayın</i>	'onu sorgulayayım'
Ölmez 2012: 130, 145	<i>anı ańıtayın</i>	'şunları bir korkutayım'
Şaymerdinova 2014: 233, 242	<i>anı ańıtayın</i>	'onu cezalandırayım'
Hudiyev 2015: 249, 255	<i>anı anıtayın</i>	'ona anlatayım'

Şirin 2016: 472	<i>anı ańıtayın</i>	'korku salmak, korkutmak, tedhiş etmek, yıldırmaq'
Ercilasun 2016: 580-581	<i>anı ańıtayın</i>	'onları korkutayım'
Aydın 2017: 95	<i>anı ańıtayın</i>	'onları korkutayım'

MALOV, *ańıt-* 'cezalandırmak' okuyuşunu desteklemek için bu fiil ile alakalı Yakutça *aya* 'vah!', *ayı* 'suç, günah' ile Uygurca *ayıq* ve *ańıq* 'kötü ve fena' kelimelerini tanık olarak göstermiştir (1959: 90b).

CLAUSON, yazıtta *ańıtayın* değil, *ayıtayın* 'to demand (an explanation)' olduğunu belirtmiştir (1972: 268b).

ERDAL, CLAUSON ile aynı fikirdedir, çünkü *Fin Atlası*'nda **D** (ń) işareti belirsizdir. Dolayısıyla *ańıt-* diye bir fiil mevcut değildir (1991: 764, dip. 498).

TUGUŞEVA, *ańıt-* 'korkutmak' fiilinin **ań-*'in (> *aymak*) ettirgen çatısı olduğunu, bu kökten teşkil edilen *aymanç*'ın 'korku, dehşet' bulunduğunu ifade etmiştir (2008: 63, dip. 115).

TEKİN, *Fin Atlası*'ndaki *ńTYn* şeklindeki kayda güvenilmesi gerektiği kanaatinde. Ayrıca, RADLOFF'un *ınçıtayın* 'cezalandırayım' okunuşunun böyle bir kelime Eski Türkçede olmadığı için kabul edilemeyeceğini belirtir. Eğer burada /ı/ ile başlayan bir kelime olsaydı bunun yazılması gerektiğini söylemiştir. Yazıtlarda, **ǰ** işareti **ξ** veya **ǰ** işaretine çok benzediği için RADLOFF kelimeyi /nç/'li olarak düşünmüş olmalıdır. TEKİN'e göre, Uygurcada geçen *ayınç* 'korku', *aymanç* 'korku', *ayın-* 'korkmak' ve *ayman-* 'korkmak' kelimeleri aslında tanıklanmamış farazî **ay-* köküne dayanmaktadır (krş. Mo. *ayu-* 'korkmak'). Bu nedenle, yazıtlardaki kelime /ń/'li olmalıdır (1988: 109).

TEKİN, *Altaic Etymologies I* başlıklı makalesinde de Eski Türkçe *ayın-* 'korkmak' (< **ay-ın-*) ile Moğolca *ayu-* 'korkmak' denliğini teklif etmiştir (1996: 267). DOERFER, TEKİN'in iddia ettiği *ańıt-* ile *ayınç* ilişkisinin pek mümkün olmayacağını düşünür, çünkü Eski Türkçedeki /ń/, Moğolcada /n/'dir, mesela *koń* = *konin* 'koyun'. Bu anlamda, Moğolcada beklenen fiil, **anu-* şeklinde değil, *ayu-* şeklinde olmalıdır (1992: 17).

İbarenin şimdiye kadar çeşitli şekillerde okunmasının nedeni yazıtın orijinalindeki harflerin farklı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bugün ibarenin geçtiği kısım epey tahrip olmuştur. Bu durum, muhtemelen 125 sene önce de aynıydı, çünkü *Fin Atlası*'nda 𐰃𐰄𐰅𐰆 *NwńTYn* ibaresindeki 𐰃 , 𐰅 ve 𐰆 işaretleri daha 1892'de emin olunamadığı için silik olarak gösterilmiştir (Inscriptions de l'Orkhon 1892: 12). RADLOFF (1895: 66; 1896: C) ve ALYILMAZ (2005: 132), 𐰃 işaretini 𐰄 ile değiştirmiştir. THOMSEN de aynı görüştedir. Dolayısıyla bu harfin 𐰄 olduğu kesindir. Yazıtların kopyalarında görüş birliğine varılamayan harf ise 3. sıradaki 𐰅 işareti olmuştur. Buna göre, 3. sıradaki işaret RADLOFF'ta ilk önce 𐰄 , sonra ise 𐰅 şeklinde, *Fin Atlası* ve Alyılmaz 2005'te de 𐰅 şeklindedir. O hâlde, ibare iki şekilde olabilir: 𐰃𐰄𐰅𐰆 *NInçTYn* veya 𐰃𐰄𐰅𐰆 *NInTYn*.

Yazıt, uzun süre açık alanda kaldığı ve parçalandığı için yazılı yüzeyler önemli ölçüde tahrip olmuştur (Alyılmaz 2005: 121). Bu durum da cümlelerin bağlamının tam olarak anlaşılmasını engellemektedir. İbarenin geçtiği bağlamı anlamak için 40. ve 41. satırlara bakalım. Bununla beraber, satırlardaki 'takribî' ek-sik harf sayısını da göstermeye çalışalım:

40. satır

<...> [~ 10 harf] <...>GqŋA : y(é)r(i)ŋ(e)rü : subıŋ(a)ru : kontı : bir(i)ye k(a)rluk : bod(u)n t(a)pa : süle t(é)p : tud(u)n : y(a)mt(a)r(ı)g itt(i)m b(a)rdı <...> [~ 30 harf] élt(e)b(e)r : yok bolm(ı)ş : in(i)si : bir qwrG<...> [~ 45 harf]

41. satır

<...> [~ 9 harf] (a)rk(ı)şı : k(e)lm(e)di : (a)nı nçTYn / nTYn : tép sül(e)d(i)m : kor(ı)gu : (i)ki üç : kiş(i)l(i)gü : t(e)z(i)p b(a)rdı : k(a)ra bod(u)n : k(a)g(a)n(i)m : k(e)lti tép : w̄g<...>qA [~ 30 harf] : at bért(i)m kiç(i)g (a)tl(ı)g(i)g <...> [~ 45 harf]

İbarenin geçtiği bölümde 'gelmeyen/ulaşmayan' bir *arkış*'tan bahsediliyor. Bu *arkış* kime aittir? İbaremizdeki *anı* 'onu' zamiri kimin veya neyin karşılığında kullanılmıştır? 41. satırdaki *kara bodun kaganım kelti* cümlesindeki *kara bodun* ve *kagan* hangi halkı işaret etmektedir? Çoğu neşirde 40. satıra bakılarak 41. satırda da Karluklardan bahsedildiği düşünülmüştür. Ancak doğu cephesi metninde pek çok olayın hızlı geçişlerle sıralandığı görülmektedir. 40. ve 41. satırın ortasında

ve sonunda yıpranmış kısımlardaki cümleler hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Belki de burada başka bir halktan bahsediliyordur. Bu konuda kesin bir şey söylenmesi oldukça zordur.

İbare, şu cümlelerin içerisinde geçmektedir: *(a)rk(ı)ş(ı) k(e)lm(e)di NInçTYn / NInTYn tép sül(e)d(i)m*. Cümlede, *süledim* ‘askerî sefer düzenledim’ diyen Bilge Kagan’dır. Bilge Kagan’ın askerî sefer düzenlemesinin iki nedeninin olduğu düşünülebilir: 1. *arkış kelmedi* ve 2. *NInçTYn / NInTYn tép*.

Bunlardan ilki olan *arkış* gelmemesi, yani kervanın ulaşmaması askerî sefer için önemli bir nedendir. CLAUSON, buradaki *arkış*’ı ‘elçi’ ile tercüme etmiştir (1972: 217a), ancak Eski Türkçede, *arkış*’ın bunun dışında bir de ‘kervan’ anlamı vardır. Yazıtlarda bu anlamda geçtiği yerler bulunmaktadır. Ancak *arkış*’ın ‘kervan’ temel anlamının altında aslında ‘vergi’ anlamı yatmaktadır. CHAVANNES’e göre, Türk Kağanlığı’nda bir halkın kağana bağlılığını gösteren iki alâmet vardı: vergi ve ok (1903: 27; Erkoç 2008: 75, dip. 156). Bunlardan ilkinin yazıtlardan da öğrenmek mümkündür. Mesela, Bilge Kagan, Basmılların Iduk Kut ünvanlı idarecisi vergi vermediği, yani ‘*arkış göndermediği*’ için 703’te onlara askerî sefer düzenlemiştir: *yégirmi yaşıma basmıl ıduk <k>ut uguşum bodunu<m> erti arkış idmaz téyin süledim* (BK D25). Dolayısıyla, *arkış*’ın gelmemesini askerî seferin düzenlenmesi için bir sebep olarak düşünmek pekâlâ mümkündür.

Şimdi, askerî seferin ikinci nedeni olan *NInçTYn / NInTYn* ibaresi üzerinde duralım. *Fin Atlası* ve Alyılmaz 2005’teki kopyalarda ibarenin sorunlu kısmının *nTYn* şeklinde gösterilmesi, ibarenin doğru okunuşunda oldukça önemlidir. Bu durumda *atayın, inçitayın, aytayın, ayıtayın, aııtayın* ve *ança tuyun* şeklindeki okumaların doğru olma ihtimali azalmaktadır.

İşareti hakkında şimdiye kadar birçok görüş ifade edilmiştir. Bu konuda yapılan son araştırmada İ işaretinin ön damak ünsüzü olduğu ve tek bir sesbirime karşılık geldiği ve anlam ayırıcı özellikte olduğu gösterilmiştir (Sultanzade 2017: 207-209). Bu nedenle, *𐰽𐰺𐰸𐰸* ibaresinin Tekin 1968’deki gibi *(a)nı (a)ń(ı)t(a)y(ı)n* şeklinde okunması gerekmektedir. Böyle bir okuma teklifinde, asıl sorun *aııtayın* kısmındadır, çünkü *aııt-* fiili yapısı bakımından tartışmalıdır. Cümledeki *aııt-*’in üzerinde ‘volitional’ işlevine sahip *{-(A)yIn}* eki bulunmaktadır. Ek,

cümlenin bağlamı açısından uygundur. Ekin getirildiği gövde *añit-* < *añ-it-* şeklinde tahlil edilebilir. Böyle bir tahlilde bir *añ-* kökü düşünülmelidir.

Kanaatimizce, *añ-* ve *añit-* fiillerinin doğru anlamı, bunların *añıg* ile ilişkisinin doğru tespit edilmesiyle ortaya çıkarılabilir. Eski Türkçe *añıg*'ın *añ-* ve *añit-* ile ilgili olduğu daha önce dile getirilmiştir. Bu nedenle, *añıg* üzerinde biraz durmak istiyoruz.

CLAUSON, *añıg*'ın yapısı ve kökeni hakkında bir açıklama yapmamış, sadece kelimenin iki farklı anlamını zikretmiştir: 'çok(ça), epey(ce)' ve 'kötü(ce)'. Ayrıca, *alıg* 'alık, aptal' kelimesinin aslında *añıg* ile eşanlamlı olduğunu ve muhtemelen *añıg*'ın ikincil şekli olduğunu belirtmiştir (1972: 135b, 182a).

ERDAL, *añıg*'ın *ayın-* 'korkmak' ile ilgili olduğunu, **aynıg*'ın (< *ayın-ıg*) daha sonra büzülmeye *añıg* hâlini aldığını ve *añıg*'ın *ayın-*'in 'indirect object'i olduğunu belirtmiştir. Ona göre, /ń/, ön damak /n/'si değil, genizsil /y/'dir (1991: 181-182).

Şimdiye kadar *añıg* için genellikle 'kötü, fena' anlamı gösterilmiştir. Bu anlamlandırma şüphesiz doğrudur, ama *añ-* fiilinin anlamının belirlenmesinde bu anlamlandırma tam olarak faydalı olmamaktadır. Eski Türkçede {-(X)g} eki, bazı örneklerde geçişsiz fiilin fâilini gösteren isimler yapmaktadır (Erdal 1991: 222-223). Buna göre, *añıg* için 'kötü, fena' anlamı düşünülürse, *añ-*'in da 'kötü olmak, fena olmak' gibi bir anlamının düşünülmesi gerekecektir. Ancak şimdiye kadar *añ-* ve *añit-* için önerilen anlamlar arasında böyle bir anlama rastlanmamaktadır. O hâlde, **añ-*'in başka bir anlamı olmalıdır.

Kanaatimizce, *añ-* fiilinin asıl anlamı 'yok olmak, kaybolmak' olarak düşünülebilir.¹ Bu temel anlamdan gelişen ikinci anlam da 'zarar vermek, yıkmak, yok etmek' olmalıdır. Düşündüğümüz bu temel anlamdan hareketle *añıg* için 'zarar, yokluk' anlamı net olarak ortaya çıkmaktadır. Kelimedeki bu anlam gelişiminin

¹ *Dîvânü Lugati't-Türk'te Kaşgârî'nin Oğuzca olarak kaydettiği aṅ (= Arapça lā) 'yok' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 32 [s. 19]) muhtemelen añ- ile ilgilidir.*

benzerini Arapçada da takip edebiliyoruz: *zā* ‘kaybolmak, yok olmak; mahvetmek, bozmak, yıkmak, zarar vermek’; *zāyā* ‘kayıp, zarar, yıkım, harap’; *zā’i* ‘kayıp, zavallı, sefil’ (Wehr 1976: 547b-548a).

Aynı şekilde, Türkçedeki ‘yokluk’ ve ‘kötülük’ kavramları arasındaki ilişki için bugün Türkiye Türkçesinde Arapça alıntı olarak kullanılan *fenā* kelimesi de iyi bir örnektir. Bu alıntı, Osmanlı Türkçesinde hem ‘kötü’ hem de ‘yokluk’ anlamında kullanılmıştır. Aslında dünya dillerinde ‘yokluk, kayıp’ ile ‘zarar’ arasındaki ilişkiyi açıkça gösteren pek çok kelimeye daha rastlıyoruz. Mesela, İngilizce *loss, perdition, perish, damage*; Almanca *das Verlust*; Fransızca *perte*, vs.

Dolayısıyla, ‘yokluk’, ‘kayıp’ kavramından ‘zarar’ ve yine bu kavramdan ‘kötü’ anlamının ortaya çıkması kolaylıkla anlaşılabilir. Buna göre, Eski Türk yazıtlarında *añıg*’ın geçtiği yerlerde kelimenin ‘kötü’ anlamı yanında, ‘zarar, zararlı’ anlamının da düşünülmesi metnin bağlamının daha net anlaşılmasını sağlayacaktır. Krş. KT G5 = BK K4, KT G7 = BK K5, T34. Ayrıca, ulamtı² *añıg* yok (KT G3 = BK K2) cümlesinde *añıg*’ı ‘yokluk’ temel anlamına dayanarak ‘sefalet’ şeklinde anlamlandırmak metnin bağlamı açısından daha uygun gözükmektedir.

Eski Türk yazıtlarında *añıg*’ın *edgü* ile karşıt anlamlılık sergilediği görülmektedir. Bu karşıtlık, aslında *añıg*’ın anlamının daha net görülmesine yardımcı olabilir. Mesela, *edgü* şu cümlede, ‘zararlı’ anlamındaki *añıg*’ın zıttı olarak ‘fayda, faydalı’ anlamındadır: *edgü* körteçi sen (BK K14). Eski Türkçede *edgü*’nün bu anlamı Uygurca metinlerde de görülmektedir. Krş. ulug törlüg asıgka *edgüke* tegür- ‘zu großartigen Vorteil₂ gelangen lassen’ (Röhrborn 2017: 142); y(a)rlıkamakıñız- nıñ ok *edgüsi* tétir ‘ist der Vorteil davon, dass Ihr geruht habt (...)’ (Röhrborn 2017: 142).

Yakutça *ayı* ‘günah’ (Sleptsova 1972: 35b) ve Dolganca *añı* ~ *añi* ‘günah’ (Stachowski 1993: 34) kelimelerinin Eski Türkçe *añıg* ile ilişkili olduğu tahmin edilmektedir (Stachowski 1993b: 98-99). Eski Türkçedeki ‘zarar, zararlı’ anlamında düşündüğümüz *añıg*’ın bu anlamından hareketle Yakutçada ‘günah’ anlamının ortaya çıkması açıklanabilir gibi gözükmektedir. Bu anlam gelişimi için

² DOERFER, *ol amtı* yerine *ulamtı* ‘ayrıca, bundan başka’ okunuşunu teklif etmiştir (1965: 195).

Türkçeye Farsçadan geçen *gunāh* alıntısı iyi bir örnektir. Krş. Pehlevicede *wināh*- ‘bozmak, yıkmak’ ~ *wināh* ‘günah, suç’ > Farsça *gunāh* (Mackenzie 1986: 91).

O hâlde, *añıg*’ın Eski Türk yazıtlarında ‘1. zarar, zararlı; 2. kötü; 3. korkunç; 4. pek çok, aşırı’ anlamlarının olduğu söylenebilir.

Runik harfli metinlerde kelimenin ‘korkunç’ anlamına rastlanmasa da ‘pek çok, aşırı’ anlamının bu anlam üzerinden ortaya çıktığı tahmin edilebilir³: *añıg edgü* ‘olağanüstü iyi’, *añıg yablak* ‘aşırı kötü’, vb. Bu mecazlaşmadan dolayı *añıg*, Türkiye Türkçesindeki *korkunç* ve *dehşet* sözcükleriyle karşılaştırılabilir: *korkunç zeki*, *dehşet güzel*, vb. (Şirin 2015: 66). Ayrıca krş. İngilizce *awful* ‘korku’ → *awfully* ‘aşırı, pek çok’; Arapça *dahişa* ‘korkmak, şaşırarak’ → *mudhiş* ‘çok, pek fazla’, vs.

Begire yazıtının (E 11) 6. satırının sonunda neşirlerde (a)zd(i)m şeklinde okunan bir kelime bulunur. Bu kelimedeki ilk harf, bütün nâşirler tarafından RADLOFF’tan (1895: 316) beri /z/ olarak kabul edilmiştir. SERTKAYA, 1991 yılında VASİLYEV ile beraber yazıtı bizzat yerinde (Güney Sibiryaya) inceleme imkânı bulmuştur.

SERTKAYA, şunu söylemektedir:

“Orijinal metinde ise Radloff, Orkun, Malov ve Vasilyev’in Z okuduğu ligatür çok açık bir şekilde *ń* olarak teşhis edilmektedir ve metinde *ž* şeklinde olmak üzere ayna pozisyonunda yazılmıştır”.⁴

SERTKAYA, buna dayanarak, Begire (E 11) yazıtında *ńdm* şeklinde geçen kelimenin (a)ńd(i)m ‘öldüm’ şeklinde okunmasını teklif eder. Ayrıca, Tekin 1968’de *añ-* ve *añıt-* için önerilen ‘korkmak’ ve ‘korkutmak’ anlamlarının ‘ölmek’ ve ‘öldürmek’ şeklinde değiştirilebileceğini ve *añıg*’ın kökünün *añ-*’a dayandığını belirtmiştir (1995: 69-71).

³ HAMILTON’a göre, Uygurcadaki *ayıg* kelimesinin anlamı ‘kötülük’ kavramından ‘çok’ kavramına geçiş şeklinde gerçekleşmiştir. Bunun için Fransızca *méchant* ‘kötü’ → *vachant* ‘çok’ örneği gösterilmiştir (1998: 169b).

⁴ VASİL’YEV’in runa listesinde /z/ karşılığında gösterilen *ž* işareti yedi yazıtta daha tespit edilmiştir: E 11, 26, 27, 59, 100, 108, 109 (1983: 142). Ancak bahsedilen harf, bu yazıtların hepsinde şekil bakımından aynı değildir. Bu nedenle, VASİL’YEV’in tespitine ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

SERTKAYA'nın *ań-* ve *ańıt-* fiillerinin anlamını 'ölmek' ve 'öldürmek' şeklinde düşünmesi oldukça isabetlidir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere, *ań-* fiilinin asıl anlamı 'yok olmak' şeklinde düşünüldüğünde 'ölmek' anlamının kelimenin temel anlamından ortaya çıkmış olması oldukça muhtemeldir. Zaten Eski Türk yazıtlarında 'ölmek' kavramı *yok bol-* ile de ifade edilmiştir (Roux 1984: 139-141).

Kanaatimizce, 'yok etmek' anlamındaki *ańıt-* fiili Şine Usu yazıtının doğu cephesinin 8. satırında da geçmektedir: *tatarıg ayıtdım*. Yazıttaki *ayıtdım* hakkında ŞİRİN tarafından bir makale yazılmıştır. Ona göre, *ańıt-*'ın ikincil biçimi *ayıt-* 'korkutmak' olmalıdır ve /ń/ genizsilliğini yitirip ön damaksıllaşarak /y/ olmuştur: *ańıt-* > *ayıt-*. Buna benzer seslik gelişim Ongin yazıtının 1. satırında da görülür: *yañ-* > *yay-* 'yaymak, dağıtmak; bozguna uğratmak'. Ayrıca, *ańıg* 'kötü, fena' ile **ań-*, *ańıt-* 'korkutmak, tedhiş etmek' ve Uygurcadaki *ayın-* 'korkmak' aynı ailenin üyeleridir. (2008: 183-196)⁵

ŞİRİN, bu anlamlandırmasına dayanak olarak oldukça dikkate değer bir tespitte bulunmaktadır:

"Orduyu sefere çıkarmak" çok ciddi hazırlık gerektiren bir eylemdir ve ancak düşman bir bodunu/boyu dize getirmek veya bir bölgeyi fetih/zapt etmek için yapılır. Bir boyu "konuşturmak, soruşturmak" için *sülemek/yorı(t)mak* işine girilmez. Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtlarında *süle-* ve *yorı-* fiillerinden oluşan cümlelerden sonra gelen diğer cümlelerin yüklemi, her zaman *b(a)s-* "baskın yapmak"; *süŋ(ü)ş-* "savaşmak"; *(a)l-* "ele geçirmek, fethetmek, zapt etmek"; *b(a)z kıl-* "itaat altına almak, bağımlı kılmak, kendi siyasal oluşumuna dâhil etmek, ilhak etmek"; *boz-* "tahrip etmek, yıkmak, dağıtmak"; *tir-* "başka bodun ve boyları kendi müttefiki kılmak"; *kubr(a)t-* "başka bodun ve boyları kendi müttefiki kılmak", *tokı-* "kılıç veya mızrakla vurmak; savaş yapmak" gibi savaşla doğrudan ilgili eylemler olmuştur. (Şirin 2008: 190-191)

Eski Türk yazıtlarında askerî sefer düzenlemenin belirli şartlara bağlı olduğu görülmektedir. ŞİRİN'in de belirttiği üzere 'soruşturma' amacıyla askerî sefer düzenlemek pek mantıklı değildir. Bu tespite katılmakla beraber, askerî sefer düzenleme nedeni olarak 'korkutma' gayesinin güdülmesi de kanaatimizce çok mantıklı değildir. Askerî sefer düzenlemenin yegâne gayesi 'fethetmek' ve 'boyunduruk altına almak' amaçlıdır. Şine Usu yazıtındaki bağlamdan anlaşılacağı

⁵ Aynı görüş ve kelimenin okunuşu üzerine daha önce ileri sürülen öneriler için ayrıca bk. Şirin 2016: 128-129.

üzere Moyun Çor, Tatarlarla çok ciddi bir mücadelenin içinde gözükmektedir. O hâlde, yazıtın doğu cephesinin 8. satırındaki *ayıt*-’ın ‘yok etmek, harap etmek, ortadan kaldırmak’ anlamında düşünülmesi daha doğru olacaktır.

Muhtemelen **ań-* ve *ańıt-*’taki /ń/ fonemi, Uygurcada genizsilliğini yitirip ön damağa geçerek /y/ olmuştur.⁶ Tarihi belli olmayan Mani harfli bir fragmandaki (MIK III 34b [T II T20]) Runik harflerin Mani harfleriyle karşılıklarının gösterildiği bir listede \mathfrak{B} işaretinin Mani harfli karşılığı ’YY *ıy~iy* olarak gösterilmiştir (Le Coq 1909: 1050). Bu listeye göre, /ń/ foneminin /y/ olması erken bir dönemde gerçekleşmiş olmalıdır.

Ancak burada başka bir sorun ile karşılaşılıyor. Uygurcada *ayıt-* (< *ańıt-*) ‘korkutmak’ anlamında bir fiile rastlanmaz. Bunun sebebi muhtemelen kelimenin eşsesli/eşyazımlı *ayıt-* ‘söylemek’ ile birbirine karıştırılmasını önleme düşüncesidir. Bunun yerine *ay-* ‘yok olmak’ (< *ań-*) fiili kaynaklı bazı gövdelere rastlanmaktadır:

ayın- (< **ay-ın-*) ‘1. korkmak, korkmuş olmak, hayretten şaşırması olmak; 2. utanmak, alçak gönüllü olmak’ (Röhrborn 2010: 116-117); *ayınç* (< **ay-ınç*) ‘korku, endişe, kaygı, dehşet’ (Röhrborn 2017: 94); *ayınçlıq* (< **ay-ınç+lıq*) ‘korkudan oluşan, korkuya dayanan’ (Röhrborn 2017: 95); *ayınçsız* (< **ay-ınç+sız*) ‘korkusu olmayan, korkusuz’ (Röhrborn 2017: 95); *ayıqla-* (< **ay-ıg+la-*) ‘aşağılamak, (bir kişiyi) kötülemek, hakaret etmek, iftira etmek’ (Röhrborn 2010: 115-116); *ayıqlaş-* (< **ay-ıg+la-ş-*) ‘birbirini aşağılamak, birbirine hakaret etmek, küfretmek’ (Röhrborn 2010: 116).

Eski Türk yazıtlarında *ańıg*, Uygurcada *ayıg* (< **ay-ıg* < **ań-ıg*) olmuştur. Krş. *ayıg* ‘1. talihsizlik, sıkıntı, fenalık, zarar; talihsiz, sıkıntılı, fena, zor, hoş olmayan; 2. günah, kötülük, günahkârlık, (Budizmde ruhsal anlamda) kirlilik, günahkâr, kötü, kirlî; 3. dedikodu, söylenti, iftira’ (Röhrborn 2017: 82-87).

⁶ ÖLMEZ, *Moğolların Gizli Tarihi*’ndeki Eski Türkçe alıntılar arasında *ayaħu* ‘fürchten, erschrecken’ kelimesini de zikretmiştir. Ona göre, *ańıg*’ın kökünün ettirgen gövdesi Eski Türkçede *ańıt-* ‘korkutmak, tehdit etmek’ şeklindedir. Eski Türkçe kelimeler Moğolcada bir ünlü ilavesiyle görüldüğü için Eski Türkçe *ań-* Moğolcada *ayu-* şeklini almıştır. Buna göre, Ana Türkçede kelime **ań-* şeklinde tasarlanmalıdır (2013: 379). CLAUSON, Eski Türkçe *ayın-* ile Moğolcadaki (XIII. yüzyıl) *ayu-* benzerliğini ‘tesadüfi’ olarak düşünmüştür (1972: 274b).

RADLOFF'un *Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nde Şorca olarak kaydettiği *ay-* 'solmak, (rengi) kaybolmak' (1893: 9) veya Hakasça *ay-* 'kaybolmak' (Arıkoğlu 2005: 56b; Subrakova 2006: 39b⁷) kelimeleri belki de Eski Türkçe **ay-* (< *ań-*) ile ilgilidir.

SEVORTYAN'a göre, *eymen-* ile *ayın-* aynı köke dayanmaktadır (1974: 249-251). Tekin 1996: 267'de de aynı görüş kabul edilmiştir, ancak iki kelime arasında anlamsal bir bağ yoktur. Ayrıca iki kelime arasında *korkmak* ile beraber ikilemelerde kullanılması dışında herhangi morfolojik bir bağ görülmez. Dolayısıyla iki kelime arasında etimolojik bir ilişkinin düşünülmesi için herhangi bir sebep yoktur (Erdal 1991: 599).

Aynı şekilde *Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü*'nde de Eski Türkçe *eymenmek* ile Moğolca *ayu-* denkliliği düşünülmüştür (Starostin 2003: 496-497), ama bu denlikte anlamsal ortaklık dışında başka bir benzerlik bulunmaz. Bu nedenle *eymenmek* ile Moğolca *ayu-* arasındaki yapısal ortaklık izaha muhtaçtır. Ancak POPPE'ye göre Orta Moğolca *ayu-* < *ay-u-* 'korkmak' ile Eski Türkçe *ayın-* 'korkmak, endişelenmek' denkliliği mevcuttur (1960: 66).

Eski Türkçede **ań-* fiilinin temel anlamını (denotation) 'yok olmak, kaybolmak' ve 'zarar vermek' olarak düşündüğümüzde kelimenin çağrışımsal (connotative) anlamının Uygurcada 'korkmak' şeklinde ortaya çıkması açıklanabiliyor, zira 'zarar vermek' kavramı insanda 'ürperti, korku' duygularını tetiklemektedir. Bunun için krş. İngilizce *fear* 'korku' < *far* 'zarar' (Skeat 1888: 205a).

Aslında POPPE ve TEKİN'in ilk Türkçe farazî **ay-* köküyle ilişkilendirdiği Moğolca *ayu-* fiilinin farklı şekilleri de Eski Türkçedeki kelimenin anlam gelişimleriyle benzerlik göstermektedir. Krş. *ayu-* 'korkmak' (Lessing 1960: 20a), *ayumura* '1. korkunç, dehşetli; 2. son derece, pek çok, aşırı' (Lessing 1960: 25b); *aymur-* 'kötüleşmek, bozulmak' (Lessing 1960: 21b); *aydarla-* 'bozulmak, ahlak ve davranış bakımından kötüleşmek' (Lessing 1960: 20a), vs.

Buna göre, ilk Türkçe **ań-* 'yok olmak, kaybolmak' kökünden türeyen gövdeler liste hâlinde şöyle gösterilebilir:

⁷ Fiil, sözlükte *ayarga* maddesinde verilmiş ve kelimenin kökü yanlış olarak *aya-* şeklinde gösterilmiştir.

ilk Türkçe *ań- ‘yok olmak, kaybolmak’
ań- ‘1. yok olmak, kaybolmak; 2. ölmek’. Krş. Hakasça <i>ay-</i> ‘kaybolmak, yitmek’; Şorca <i>ay-</i> ‘solmak, (rengi) kaybolmak’.
ańıt- (< ań-ıt-) ‘yok ettirmek, ortadan kaldırmak’. Krş. Krş. Uygurca <i>ayın</i> ⁸ (< *ay-ın-) ‘1. korkmak, korkmuş olmak, hayretten şaşırılmış olmak; 2. utanmak, alçak gönüllü olmak’; <i>ayınç</i> (< *ay-ınç) ‘korku, endişe, kaygı, dehşet’; <i>ayınçlıg</i> (< *ay-ınç+lıg) ‘korkudan oluşan, korkuya dayanan’; <i>ayınçsız</i> (< *ay-ınç+sız) ‘korkusu olmayan, korkusuz’; <i>ayıg</i> (< *ay-ıg < *ań-ıg) ‘1. felaket, yokluk, sefalet, zarar; 2. günahkâr, suçlu’; <i>ayıgla-</i> (< *ay-ıg+la-) ‘aşağılamak, (bir kişiyi) kötülemek, hakaret etmek, iftira etmek’; <i>ayıglaş-</i> (< *ay-ıg+la-ş-) ‘birbirini aşağılamak, birbirine hakaret etmek, küfretmek’; <i>ayı</i> ‘çok, çok fazla, aşırı’. ⁹
ańıg (< ań-ıg) ‘1. talihsizlik, sıkıntı, fenalık, zarar; talihsiz, sıkıntılı, fena, zor, hoş olmayan; 2. günah, kötülük, günahkârlık, (Budizmde ruhsal anlamda) kirlilik, günahkâr, kötü, kirlî; 3. dedikodu, söylenti, iftira’. Krş. Tuvaca <i>ançıg</i> ‘sıkıcı, bezdirici, can sıkıcı, kötü’ < *anyıg (?) < ańıg (?); Yakutça <i>ayı</i> ‘günah’; Dolganca <i>ańı ~ ańı</i> ‘günah’.

Eski Türkçe *ańıg* acaba Yakutça ve Dolganca dışındaki Türk dillerinde de yaşıyor mu? Tuvacada bir kelime vardır: *ançıg* ‘sıkıcı, bezdirici, can sıkıcı, kötü’ (Ölmez 2007: 75a-b). Kelimenin anlam bakımından *ańıg* ile ilişkisinin olduğu kesindir. *Tuvacanın Etimolojik Sözlüğü*’ne göre, kelimenin kökü **ay-* ~ **ań-* ‘korkmak, ürkmek’ ya da ‘korkutmak’ olabilir. Aynı şekilde bk. *ayın-* ‘korkmak, endişelenmek’, fakat bu kelimenin temeli fiil değil, isim olabilir. Anlam ve yapı bakımından *ançıg* kelimesine en yakını biçim Yakutçadaki *ançıy-* fiilidir. (Sondaki {-y} kuvvetlendirme eki), PEKARSKI, bu kelimeyi *munna munçuybata*, *anna ançıybata* şeklindeki cümlelerin içerisinde kullanmıştır. Cümlelerin anlamı “O hiç bir şeye önem vermedi, hiç pişman olmadı” (nedamet etmek) (Tatarintsyev 2000: 117).

TATARINTSYEV’in Tuvacadaki *ançıg*’ın kökü olarak düşündüğü Yakutça *ançıy-*’ın yapısı ve anlamı *ançıg* ile ilgili gözükmemektedir. Tuvaca *ançıg* Eski Türkçe *ańıg* ile ilişkili olabilir. Tuvaca ve Ortak Türkçe arasında kelime başında bir /y-/

⁸ Ayrıca krş. Anadolu Ağızları *aymaz* (< *ay-maz ?) ‘edepsiz, utanmaz’ (DS: 426a).

⁹ Uygurcada *ańıg* ile ilişkili bir de *ayı* ‘çok, büyük ölçüde, çok iyi’ (Röhrborn 2017: 80-82) vardır. Kelimenin yapısı hakkında kesin bir şey söylenemiyor, ama RÖHRBORN’a göre *ayıg* ve *ayı* Uygurcada klasik öncesi dönemde birbirinden ayrılmış, bu ayrılık klasik dönemde imlâya yansımış olmalıdır (2017: 80-81). Belki de Uygurcada *ayı* o dönemde henüz tanıklanmamış olan **ay-* kökünden {-ı} zarffiil eki ile türetilmiştir.

> /ç-/ farklılığı bilinmektedir. Belki de Eski Türkçedeki /ń/ ünsüzü genizsilliğini yitirip önce ön damağa geçip /y/ olmuş ve sedalı yarı ünlü hâlindeki /y/ sedasız dış damak ünsüzü /ç/'ye dönüşmüş olmalıdır: *ańıg* > **anyıg* < *ançıg* (?).

Sonuç olarak, Bilge Bilge Kagan yazıtının doğu cephesinin 41. satırındaki *arkışı kelimedi anı ańıtayın tęp süledim* şeklindeki cümlede geçen ibarenin (a)nı (a)ń(ı)t(a)y(ı)n ‘onu yok ettireyim, ortadan kaldırayım’ olarak anlamlandırılmasının doğru olabileceğini düşünüyoruz.

Kısaltmalar

B = Batı.

BK = Bilge Kagan yazıtı.

D = Doğu.

dip. = dipnot.

DS = Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993).

G = Güney.

K = Kuzey.

krş. = karşılaştırınız.

KT = Kül Tigin yazıtı.

T = Tuńukuk yazıtı.

Kaynakça

ABDURAHMONOV, G.; A. RUSTAMOV (1982). *Kadimgi Turkiy Til*, Toşkent: Ukituvçi Naşriyeti.

ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.

ARIKOĞLU, E. (2005). *Örneklili Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.

AYDAROV, G. (1971). *Yazık Orhonskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'menosti VIII Veka*, Alma-Ata: Nauka.

AYDIN, E. (2017). Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

BAZILHAN, N. (2005). Kazakistan Tarihi Turalı Türki Dereketmeleri, Tom II: Köne Türük Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas), Almatı: “Dayk-Press”.

BERTA, Á. (2010). Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, Çev. E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CHAVANNES, E. (1903). Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, S. Pétersbourg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk’.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DOERFER, G. (1965). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit, Band II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

DOERFER, G. (1992). “Bemerkungen zu Talât Tekins Orhon Yazıtları”, Türk Dilleri Araştırmaları, 2: 5-17.

ERCİLASUN, A. B. (2016). Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014), Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERGİN, M. (1970). Orhun Abideleri, Ankara: Milli Eğitim Kitapları.

ERKOÇ, H. İ. (2008). Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

HAMILTON, J. R. (1998). Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası, Kalyāṇaṃkara ve Pāpaṃkara, Çev. E. KORKUT; İ. BİRKAN, Ankara: Simurg Yayınları.

HUDİYEV, N. (2015). Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, Bakı: Élim ve Tehsil.

Inscriptions de l’Orkhon (1892). Recueillies par l’expédition Finnoise 1890, Société Finno-Ougrienne, Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.

KARCAUBAY, S. (2003). Orhon Muraları: Tarihnamalık-Derektanulık Taldau, 1 Kitap, Astana: Kultegin.

LE COQ, A. von (1909). "Köktürkisches aus Turfan (Manuskriptfragmente in köktürkischen 'Runen' aus Toyoq und Idiquit-Schähri [Oase von Turfan])", Sitzungsberichte der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1909: 41: 1047-1061.

LESSING, F. D. (1960). Mongolian-English Dictionary, Bloomington-Indiana: The Mongolia Society.

MACKENZIE, D. N. (1986). A Concise Pahlavi Dictionary, London: Oxford University Press.

MALOV, S. E. (1959). Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

NADELYAYEV, V. M. et al (1969). Drevnetyurkskiy Slovar', Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye Leningrad.

ORKUN, H. N. (1936). Eski Türk Yazıtları I, İstanbul: Devlet Basımevi.

ÖLMEZ, M. (2007). Tuvacanın Sözcükleri (Eski Türkçe ve Moğolca Denklemleriyle), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ÖLMEZ, M. (2012). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi: Metin-Çeviri-Sözlük, Ankara: Bilge-Su Yayıncılık.

ÖLMEZ, M. (2013). "Moğolların Gizli Tarihi ve Sözcükleri Üzerine", Bengü Beläk: Ahmet Bican ERCİLASUN Armağanı, Ed. B. GÜL, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 377-384.

POPPE, N. (1960). Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I: Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

RADLOFF, W. (1893). Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte, Erster Band: die Vocale, St. Pétersbourg: Imperatorskaya Akademiya Nauk.

RADLOFF, W. (1895). Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

RADLOFF, W. (1896). Atlas der Alterthümer der Mongolei, Dritte Lieferung, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.

RECEBLİ, E. (2009). Qedim Türk Yazısı Abideleri, 4 Cildde, 1 Cild: Göytürk Yazısı Abideleri, I Hisse, Bakı: Nurlan.

ROUX, J. P. (1984). “Le vocabulaire de la mort chez les anciens Turcs”, Ural-altaische Jahrbücher Neue Folge, 4: 134-149.

RÖHRBORN, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I: Verben, Band 1: ab- – äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš – äžük, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SERTKAYA, O. F. (1995). “Göktürk Tarihinin Meseleleri: Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1993: 67-75.

SEVORTYAN, E. V. (1974). Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obščetyukiye i Mectyurkskiye Osnovı na Glasniye), Moskva: İzdatel’stvo “Nauka”.

SKEAT, W. W. (1888). An Etymological Dictionary of the English Language, Oxford: Clarendon Press.

SLEPTSOVA, P. A. (1972). Yakutsko-Russkiy Slovar’, Moskva: İzdatel’stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”.

STACHOWSKI, M. (1993a). Dolganischer Wortschatz, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

STACHOWSKI, M. (1993b). Geschichte des jakutischen Vokalismus, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

STAROSTIN, S. et al (2003). Etymological Dictionary of the Altaic Languages, Vol. I-III, E. J. Brill: Leiden-Boston.

SUBRAKOVA, O. V. (2006). Hakassko-Russkiy Slovar’ (Okolo 22 tıs. Slov). Novosibirsk: “Nauka”.

SULTANZADE, V. (2017). “Türk Runik Alfabesindeki ‘Çift Ünsüz’ İşaretleri Üzerine”, Bilig, 82: 201-216.

ŞAYMERDİNOVA, N. G. (2014). Drevnetyurkskaya Kartina Mira v Tekstah Pis’mennih Pamyatnikov, Uçebneye Posobiye, Astana: S İzdatel’stvo ENU im. L. Gumilyeva.

ŞİRİN, H. (2008) “Şine Usu Yazıtı’nda Kayıtlı ‘t(a)t(a)r(ı)g:(a)y(ı)td(ı)m’ Cümlesi Üzerine”, International Journal of Central Asian Studies, 12: 183-196.

ŞİRİN, H. (2016). Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞÜKÜRLÜ, E. (1993). Qedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili, Bakı: Maarif Neşriyyatı.

TATARİNTSYEV, B. İ. (2000). Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka, Tom I: A-B, Novosibirsk: "Nauka".

TEKİN, T. (1968). A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington: Indiana University.

TEKİN, T. (1988). Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1996). "Altaic Etymologies I", International Journal of Central Asian Studies, 1: 245-268.

THOMSEN, V. (2002). Orhon Yazıtları Araştırmaları: [1.] Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri; [2.] V. Thomsen Tarafından Çözülmüş Orhon Yazıtları; [3.] Yenisey Yazıtlarındaki İyi Değerlendirilmemiş Bir Harf; [4.] Turcica, Çeviren ve Yayına Haz. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [→ Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise, Helsingfors 1896]

TUGUŞEVA, L. Yu. (2008). Tyurkskiye Runiçeskiye Pis'menniye Pamyatniki iz Mongolii, Moskva: İnsan.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). 12 Cilt, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VASİL'YEV, D. D. (1983). Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Pis'mennosti Aziatskogo Ariala (Opit Sistemizatsii), Moskva: İzdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Vostoçnoy Literaturı.

WEHR, H. (1976). Dictionary of Modern Written Arabic, Ed. J. M. COWAN, 3. Edition, New York: Spoken Language Services.